

Pisarkiewicz, Mirosław

Z dziejów Gminy Żydowskiej w Łęczycy w latach 1869-1914

Notatki Płockie 50/1-202, 29-34

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z DZIEJÓW GMINY ŻYDOWSKIEJ W ŁĘCZYCY W LATACH 1869–1914

Historia Łęczycy do II wojny światowej, to dzieje wielokulturowego ośrodka miejskiego o randze województwa, a następnie powiatu. Do XIX wieku wielokulturowość wynikała przede wszystkim z istnienia obok siebie przenikających się, choć nie podlegających integracji społeczności polskiej i żydowskiej, a od XIX wieku także społeczności niemieckiej i rosyjskiej.

Rola Łęczycy od momentu likwidacji województwa stopniowo malała, ale nie oznacza to, że dzieje miasta w okresie zaborów to okres martwoty. Łęczycza żyła swoistym dla własnej skali i rangi życiem lokalnym. Nie odgrywała już znaczącej roli na miarę kraju, ale była małą ojczyzną zróżnicowanej, ale również częściowo zintegrowanej społeczności.

Najslabiej znane są dzieje ludności żydowskiej w okresie zaborów. Tylko nieliczne informacje przewijają się w ogólnych opracowaniach czy prasie naukowej. Brak natomiast całościowego obrazu żydowskiej społeczności Łęczycy. Przeszkodą są z pewnością źródła, które, choć w łęczyckim archiwum niezwykle bogate, to dla okresu obejmującego przedstawiany materiał badawczy, są prawie wyłącznie w języku rosyjskim i niemal wszystkie pisane ręcznie, często w sposób niemal nieczytelny.

Celem przedstawianego materiału jest uzupełnienie dotychczasowej luki w dziejach Łęczycy i historii Żydów polskich. Podstawą opracowania są niemal wyłącznie archiwalia stanowiące Akta Miasta Łęczycy z lat 1869-1914 przechowywane w łęczyckim archiwum. Jest to obszerny zespół akt prowadzonych w języku rosyjskim składający się m.in. z kilkudziesięciu poszytów dokumentów łęczyckiego Dozoru Bóżniczego, zawierających bezcenne dane o Gminie Żydowskiej Łęczycy.

Ludność miasta

Ludność żydowska zamieszkiwała Łęczycę już w czasach Kazimierza Wielkiego, o czym świadczy przywilej dla Żydów Wielkopolskich wydany przez Kazimierza Jagiellończyka w 1453 r., a będący potwierdzeniem przywileju generalnego wydanego w 1357 r. przez Kazimierza Wielkiego Żydom „z ziem Wielkiej Polski”, czyli także z woj. łęczyckiego. Z lat 1479 i 1487 pochodzą pierwsze wzmianki o pogłównym płaconym przez Żydów łęczyckich i kłódawskich. Na liście skupisk żydowskich opodatkowanych w 1507 r. w związku z koronacją Zygmunta I znajduje się jedno osiedle żydowskie w woj. łęczyckim, którym jest gmina w Łęczycy¹.

Spis dokonany w 1800 r. przez A.C. von Holschego wymienia 2116 mieszkańców Łęczycy. W tym 1029 osób było Żydami. Rozwój przemysłu włókienniczego doprowadził do gwałtownego skoku. Podczas gdy w 1810 r. miasto liczyło około 2000 mieszkańców, to liczba ta podniosła się do 3291 osób w 1822 r. i 4225 w 1828 r. W roku 1860 wszystkich mieszkańców było 5488, z czego 2369 Żydów. Panująca w 1866 r. epidemia cholery spowodowała znaczną stratę ludności. Zmarły 193 osoby, w tym 110 Żydów.

W 1884 r. Łęczycę zamieszkiwało 8034 mieszkań-

ców. Około 3650 z nich było narodowości żydowskiej. Źródło podaje także liczbę duchownych różnych wyznań mieszkających w tym okresie w mieście. Przy ludności żydowskiej jest podanych czterech duchownych (być może oprócz rabina policzono także melameda, kantora czy rzezaka). W spisie duchownych żydowskich znalazło się również 12 kobiet. Chodzi być może o członków rodzin i służbę wspomnianych funkcyjnych osób Gminy. Liczba Żydów wzrosła w 1910 r. do 6050 osób. Polaków w tym czasie w mieście mieszkało około 3300. Należy zaznaczyć, że duża liczba żydowskich mieszkańców z tego roku spowodowana jest zaliczeniem ludności zameldowanej tymczasowo. Stałej ludności żydowskiej było około 4250 osób, a tymczasowej z obywatelstwem rosyjskim blisko 1800 osób².

Rabini

Najstarsza informacja o rabinie Łęczycy, wymieniająca go z imienia, pochodzi z 1540 r., kiedy to przełożonym łęczyckiej gminy, czyli rabinem Łęczycy i obejmującej województwo łęczyckie gminy został Szymon Juda. Jego kandydaturę przedstawił Zygmuntowi Staremu wojewoda łęczycki Andrzej z Oporowa, a król wydał akt mianowania¹.

Na początku XVII w. przypuszczalnie pełnił funkcję rabina w Łęczycy Izrael Samuel Kalahora, syn krakowskiego lekarza Salomona, będącego nadwornym medykiem królów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego. Po Izraelu Kalahorze urząd rabina w Łęczycy przejął jego syn Salomon Kalahora, zięć poznańskiego lekarza Jehudy de Lima. Obaj rabini byli Żydami sefardyjskimi².

W kwietniu 1639 r. znaleziono martwego chłopczyka w okolicach Piątku. Jest to bardzo znane wydarzenie w historii miasta. O mord oskarżono łęczyckich Żydów, a w lochu osadzono wówczas m.in. rabina łęczyckiego Izaaka i szkolnika Majera. Szkolnik został skazany na śmierć, rabina zaś prawdopodobnie uwolniono³.

W II poł. XVII w. przewodniczącym Sądu Rabinackiego w Łęczycy był Abraham Herc⁴.

Natomiast dokument z 1821 r. wymienia, jako rabina Łęczycy, Chaima Urbacha⁵. Prawdopodobnie chodzi o rabina Chaima Auerbacha, który w niektórych dokumentach podpisuje się jako Urbach. W tym okresie był on z całą pewnością rabinem Łęczycy. Chaim ben Izaak Auerbach pochodzący ze słynnej rodziny rabinów niemieckich rozgałęzionej na wiele krajów Europy żył w latach 1755-1840. W latach 1818-1840 był rabinem Łęczycy. Po śmierci tego wybitnego uczonego funkcję rabina Łęczycy powierzono jego synowi Izaakowi Itzikowi ben Chaimowi Auerbachowi⁶.

W raporcie naczelnika powiatu łęczyckiego z 1 grudnia 1869 r. znajduje się informacja o braku rabina w Łęczycy. Urząd Gubernialny w Warszawie zwolnił z tej funkcji dotychczasowego rabina Szlamę Lajba Morgensterna, który w dokumentach jest określany jako „sljepij”. Morgenstern był rabinem Łęczycy, już w 1862 r. W 1868 nazywany jest natomiast „byłym rabinem”. Nie wiadomo do-

kładnie kiedy pozbawiono go funkcji. Po odwołaniu go w jego zastępstwie powierzono obowiązki rabina Abramowi Kleczewskiemu, spełniającemu czasowo warunki. Pomocnikiem Kleczewskiego (podrabinem?) był Icek Gilewski (?).⁷ Raport stwierdza, że Gmina żydowska nie była w stanie znaleźć w tym okresie innej osoby do pełnienia funkcji rabina. Rabin Szlama Lejb Morgenstern, którego pomocnikiem (podrabinem?) od marca 1862 r. był Natan Majer Morgenstern, z jakichś powodów wszedł w konflikt z Magistratem. Prawdopodobnie nie uznał odwołania i nominacji Kleczewskiego i tytułował się nadal rabinem, co musiało stwarzać niemałe komplikacje. Gmina Żydowska określiła swoje zobowiązania wobec Morgensterna we wrześniu 1868 r. na 2 000 rubli. Aby go spłacić wzięła pożyczkę z Banku Polskiego w wysokości 600 rubli i wystąpiła do Magistratu Łęczycy o dalszych 1 400 rubli. Magistrat przychylił się do tej prośby, ale nakazał, aby po otrzymaniu należności rabin Morgenstern opuścił Łęczycę. Rabin na piśmie odpowiedział władzom miasta, że mieszkanie w innej miejscowości będzie miał dopiero od początku 1869 r., więc do tego czasu będzie nadal zajmował pomieszczenia w domu bóżniczym. Dokumenty określają w tym czasie Morgensterna byłym rabinem⁸.

W grudniu 1869 r. Gmina zaproponowała stanowisko rabina Majerowi Lajbusiowi Malbimowi. Malbim był poprzednio rabinem w Kępnie i w gubernialnym Chersoniu, co podano w oficjalnym raporcie władz, pomijając wiele miast europejskich, gdzie również był rabinem. Uprawnienia rabinackie uzyskał 12 czerwca 1840 r. w regencji poznańskiej. Majer Lejb ben Jehiel Michael Malbim (1809-1879) był znakomitym biblistą i kaznodzieją żonatym z córką rabina Łęczycy Chaima Auerbacha (Urbacha)⁹. Malbimowi zaproponowano dochód w wysokości 1650 rubli rocznie, co jest olbrzymią sumą na owe czasy, ale określa jednocześnie jego pozycję. Wybór Malbima związany był prawdopodobnie z jego kolejnym małżeństwem, tym razem z córką Fajwela Opoczyńskiego z Łęczycy. Było to jego drugie małżeństwo w Łęczycy. Akt wyboru na rabina Łęczycy podpisali w imieniu Gminy żydowskiej: Hersz Kowalewski, Mordka Cygler, Szlama Piątkowski, Lajbuś Wilk, Icek Goldmann, Mosiek Krośniewicki, Abram Dawid Chabański, Izrael Wilk, Abram Goldman, L. Puterkowski lub Petrykowski oraz członkowie Dozoru Bóżniczego - M.D. Landau i Opoczyński, być może ów Fajwel¹⁰. Rabin Malbim występuje w dokumentach jeszcze w 1872 r., lecz nie wiadomo dokładnie do kiedy pełnił swoją funkcję. Można w przybliżeniu założyć, że do lata 1872 r., gdyż we wrześniu 1872 r. określano Malbima byłym rabinem.

W lipcu 1871 r. rabin Malbim wynajął „służbowe” mieszkanie przy ul. Bóżniczej 35 (Mała Synagoga) Chaimowi Goldbergowi. Umowa miała obowiązywać do lipca 1874 r. „Pół domu Bóżnicy Małej mieszczący w sobie 3 stancy piwniczne i 3 stancy na parterze, używanie całego podwórza i tam stojącej komory dla drzewa kócką zwanej” Malbim wypuścił „za rubli srebrnych 40 rocznie”. W umowie stwierdzono, że mieszkanie znajduje się w „nienależytym stanie”. Goldberg zobowiązał się do wykonania reperacji na własny koszt bez pretensji do osoby rabina.

W lutym 1872 r. doszło do konfliktu między rabinem Malbimem a rytualnymi rzezakami. Malbim zwolnił ich. Władze Łęczycy wystąpiły do rabina o podanie na piśmie,

kto jest obecnie rzezakiem Gminy. Malbim uzgodnił wówczas z rabinem Ozorkowa użyczenie tamtejszego rzezaka. Miasto uznało to za rozwiązanie tymczasowe. Ciekawostką jest umieszczenie pod pismem Malbima jego pieczęci rabina. Jest to tuszowa, okrągła pieczęć bez żadnych ozdób z napisami po rosyjsku. W marcu 1872 r. koszernym rzezakiem został Szmul Rafał Poznański z Łowicza. Cały konflikt władze określiły jako spowodowany niepotrzebnie przez Malbima. Na tym jednak sprawa się nie zakończyła, bo już we wrześniu 1872 r. Chaim Goldberg (ten sam, który wynajął mieszkanie od rabina Malbima) w piśmie napisanym po polsku wystąpił do Burmistrza Łęczycy ze skargą w imieniu Gminy Żydowskiej, na rzezaka Abrama Mendla Ajke. Goldberg napisał, że w mieście byli poprzednio trzej rzezacy („Wrocławscy ojciec i syn i Gladsztein”), ale Malbim ich zwolnił zatrudniając jednego rzezaka. Ów zaś nie wywiązywał się z obowiązku płacenia pensji kantorowi bóżniczemu Berkowi Kowieńskiemu, mimo że Kowieński dobrze wywiązywał się z obowiązków i posiadał wyjątkowo piękny głos. Goldberg podkreślał, że Kowieński wykonuje swoją pracę i musi utrzymywać rodzinę. Zaznaczył, że robi to pomimo braku rabina. Malbim określony jest jako były rabin.

Odejście rabina Malbima z Łęczycy może wiązać się ze zmianą jego uposażenia. W styczniu 1872 r. zmieniono jego dochód na 825 rubli rocznie (300 rubli pensji urzędowej i 525 z dobrowolnych składek członków Gminy). Członkowie Dozoru Bóżniczego udali się do rabina w celu zmiany kontraktu. Malbim jednak nie chciał pokazać dotychczasowego i stwierdził „kontraktu nie mam, a choćbym miał to go i tak nie dam”. Być może Malbim, który próbował wprowadzić surowe rygory religijne przestał być mile widziany zarówno przez mieszkańców jak i władze miasta. Czując palący się grunt pod nogami wynajął mieszkanie, a kilka miesięcy później wyjechał z Łęczycy porzucając Gminę¹¹.

W marcu 1872 r. zmarł „pierwszy szkolnik” synagogi Mosner (?) Lisner. Na jego miejsce wybrano Lajbusia Lisnera, który jednak nie posiadał odpowiednich uprawnień¹².

Jeszcze w styczniu 1878 r. zajmowano się zmianami dokonanymi przez byłego rabina Malbima. Władze gubernialne uznały go wówczas winnym wykroczeń - Malbim zakazał żydowskim rzeźnikom sprzedaży mięsa w jatkach miejskich. Nakazał robić to w synagodze. Ten, kto się nie podporządkował nie otrzymywał od rabina „certyfikatu” koszerności z powodów religijnych. W dokumencie gubernialnym stwierdzono, że Malbim był podany pruskim i wyjechał za granicę. Co potwierdza tezę o porzuceniu przez niego Gminy. Po wyjeździe Malbima jego obowiązki pełnili nieformalnie, jak się wydaje, Abram Ajke - rzezak i Lajb Lisner - mający stanowisko „pierwszego szkolnika”¹³.

Na lata 1872-1874 Gmina podpisała kontrakt na sprawowanie funkcji rabina z Auerbachem z wynagrodzeniem 283 rubli i 33 kopiejek rocznie¹⁴. Niestety w dokumentach brak imienia nowego rabina, ale może chodzić o Szlamę Auerbacha, który w kwietniu 1886 r. podpisał się pełnym imieniem i nazwiskiem jako rabin Łęczycy¹⁵. Nazwisko Szlamy Auerbacha z tytułem rabina pojawia się także w kwietniu 1885 r. przy okazji wizytacji prowadzonego przezeń chederu w Małej Synagodze¹⁶. Prawdopodobnie Auerbach był rabinem „łęczyckiego okręgu bóżniczego” do śmierci w dniu 25 grudnia 1904 r. - taką

datę podał jego syn Lajzer (Lmizer) Auerbach - późniejszy rabin Łęczycy - w dokumentach. Wymienił w nich również wysokość zarobków ojca - 286 rubli i 67 kopiejek - nie podał jednak, jaki okres obejmuje ta kwota. Wydaje się jednak, że były to zarobki roczne¹⁷.

Dnia 3 sierpnia 1906 r. „Żydzi Łęczycy” wystosowali pismo do Magistratu Miasta o wypłatę 350 rubli dla Jochima Dunkelmana za pełnienie obowiązków rabina przez półtora roku. Dunkelman podpisywał się jako rabin Łęczycy faktycznie już w 1905 r.¹⁸.

Prawdopodobnie Dunkelman pełnił, podobnie jak wcześniej Kleczewski, funkcję rabina nie mając pełnych uprawnień, gdyż w pismach urzędowych wspomina się o wakacie rabina od grudnia 1904 r., tj. od śmierci rabina Szlamy Auerbacha.

Jesienią 1907 r. mieszkańcy Łęczycy zwrócili się do Urzędu Gubernatora w Kaliszu o mianowanie Lmizera Szlamowicza Auerbacha rabinem łeczyckiego okręgu bóżniczego. Wcześniej, dnia 19 XI 1907 r. odbyło się głosowanie, na którym wybrano Auerbacha jednogłośnie. Burmistrz Łęczycy Weroczy podpisał akt mianowania 29 stycznia 1908 r. Auerbacha zatwierdzono na funkcji rabina a władze stwierdziły, że Lmizer Szlamowicz Auerbach złożył egzamin przed Gubernialną Komisją Egzaminacyjną w Płocku ze znajomości języka rosyjskiego i praw i uzyskał certyfikat rabina 11 listopada 1903 r. Rabin Auerbach otrzymywał wynagrodzenie w wysokości 686 rubli i 67 kopiejek rocznie. Lmizer Auerbach był nadal rabinem w 1910 r. - w styczniu 1910 r. wybrano go na delegata zjazdu gubernialnego Gmin Żydowskich. Podano wówczas, że ma 44 lata. Drugim delegatem został mający 60 lat właściciel domu - Szmul Majerowicz Engel¹⁹. W piśmie rabina Lmizera Szlamowicza Auerbacha z lipca 1909 r. w sprawie choroby, która uniemożliwiła mu nakazane przez władze czynności urzędowe w synagodze, którymi były wybory członków Dozoru Bóżniczego, znajduje się świetnie zachowany odcisk jego pieczęci. Jest to właściwie tuszowy stempeł ze znakomitą grafiką przedstawiającą jelenia w lesie. Rysunek otoczony jest stosownym napisem²⁰.

Synagoga

Podczas spisywania lustracji w 1564 r. Łęczycza jeszcze nie miała synagogi, jedynie „dom szkolniczy”, który w jej zastępstwie służył do odprawiania modlitw. Można zasugerować twierdzenie, że była to jednak bóżnica.

Najstarsze informacje o istnieniu synagogi w Łęczycy pochodzą z 1652 r. Spaliła się wówczas podczas pożaru miasta, ale jeszcze w tym samym roku Jan Kazimierz pozwolił na jej odbudowę. Widocznie wydarzenia z lat 1655 - 1656 nie pozwoliły na to, skoro Jan III Sobieski powtórzył to pozwolenie w 1676 r.¹ Obiekt synagogi stał się w latach 1692 i 1694 przedmiotem uchwał sejmiku województwa łeczyckiego. Postulowano wówczas oddanie gmachu bóżniczego pijarom z Łowicza². Niestety, podczas pożaru w 1743 r. synagoga spłonęła. Musiano ją odbudować tymczasowo z drewna, gdyż dokumenty z 1777 r. wymieniają obok siebie starą synagogę drewnianą i nową murowaną³. Istnieje też prawdopodobieństwo, że owa stara synagoga była Małą Synagogą, która zachowała się do pożaru w 1794 r., który strawił wówczas ów drewniany obiekt⁴. Pozwolenie na budowę murowanej synagogi, zwanej Wiel-

ką, wydał post factum w 1782 r. arcybiskup gnieźnieński Antoni Kazimierz Ostrowski⁵.

Niewiele zachowało się informacji na temat wyposażenia synagogi. Interesujący jest inwentarz z 13 listopada 1909 r. Wynika z niego, że w synagodze było przechowywanych 20 rodalów z pokrowcami. Inne ruchomości stanowiły m.in. następujące przedmioty: 14 zasłon ołtarzowych, korona srebrna duża, cztery małe korony, dwie małe i dwie duże tablice srebrne, wielki posrebrzany kandelabr, dwa srebrne kubki, 17 miedzianych kandelabrow, 42 lampy ścienne⁶.

Lepiej przedstawia się wiedza na temat ławek w synagodze. W dniu 6 sierpnia 1869 r. niejaki Chaim Goldberg napisał pismo do Magistratu, że zamierza wziąć w dzierżawę ławki bóżnicze na lata 1869, 1870, 1871. Już w lipcu złożył podanie o przedłużeniu dzierżawy o dalsze trzy lata, proponując podwyższenie arendy z 89 rubli do 90. Odpowiedzi nie otrzymał, więc ... napisał do Magistratu: „Już nie życzę sobie wziąć w dzierżawę”⁷. Ciekawostką jest niewątpliwie pismo Urzędu Gubernialnego w Kaliszu z czerwca 1906 r. o zaległości za arendę ławek w synagodze w wysokości 100 rubli. Dług pochodził z 1881 r., gdy arendarzem był Zelman Nejchaus⁸. W styczniu 1908 r. oddano w arendę ławki w synagodze Chaimowi Lisnerowi na trzy lata, tj. do 1911 r. Arendę ustalono na sumę 180 rubli 45 kopiejek rocznie. Dokument podaje dokładną liczbę miejsc w ławkach: na pierwszym piętrze - 110, na drugim - 9, na trzecim - 82. Tym najwyższym piętrzem był najprawdopodobniej babiniec⁹.

W 1867 r. drewno opałowe i świece dla synagogi i szkoły bóżniczej wyceniono na 60 rubli miesięcznie¹⁰.

Z lutego 1870 r. pochodzi dokument stwierdzający budowę drewnianego ogrodzenia wokół synagogi¹¹. Natomiast murowane ogrodzenie powstało dopiero na pocz. XX w. Zachowało się pismo Dozoru Bóżniczego z sierpnia 1906 r. z prośbą o zezwolenie na budowę ogrodzenia synagogi sposobem gospodarczym¹². Prace prowadzone były w 1908 r. pod kierunkiem powiatowego inżyniera architekta. Wykonawcą był Sz. Rossa¹³.

Prowadzono także prace przy samym budynku synagogi. Architekt powiatowy Pruganowski (?) wydał 6 lipca 1904 r. dokument o potrzebie utworzenia drugiego wejścia do bóżnicy i przestawienia drzwi „na kobiecym chórze”. Powodem było bezpieczeństwo i wygoda modlących się. Drzwi wykonał Antoni Cichocki (Cichecki ?), otwór w murze wybił kamieniarz (murarz ?) L. Kaczyński, mistrz Mikołaj Prengiel wykonał okucia drzwi, a L. Stoliński pomalował drzwi na olejno. W 1908 r. pod kierunkiem architekta powiatowego prowadzono również prace przy pękniętej ścianie narożnej i uszkodzonych gzymsach synagogi. Prace budowlane prowadził wspomniany wcześniej Sz. Rossa¹⁴.

Mała Synagoga

Nie wiadomo, kiedy powstała synagoga zwana Małą Bożnicą (Bóżnicą). Pierwsze wzmianki o jej istnieniu pochodzą z lat 1743 i 1777¹. Wiadomo, że podczas pożaru, który nawiedził miasto w 1794 r. spłonął drewniany beit ha - midrasz, a na jego miejsce w 1797 r. zbudowano nowy, murowany budynek zwany właśnie Małą Bożnicą lub Małą Synagogą². W aktach Dozoru Bóżniczego z 10 lutego 1870 r.

zachował się dokument dotyczący prac budowlanych koło małej synagogi prowadzonych od lutego 1868 r.³ Natomiast wizytacja szkół żydowskich i chederów przeprowadzona 8 kwietnia 1885 r. wymienia trzy chedery działające w Małej Synagodze, w tym dwa na piętrze. Prawdopodobnie chodzi o poddasze. Chyba, że pomieszczenia łaźni rytualnej znajdujące się w Małej Synagodze, traktowano jako parter - wówczas chedery byłyby nad łaźnią, a nie na strychu⁴. W dokumencie z 28 sierpnia 1906 r. dotyczącym naprawy drewnianego plotu przy ul. Koszernej (obecnie Szpitalna) stwierdzono wyraźnie, że jednopiętrowy budynek mieści mieszkanie rabina i Małą Synagogę⁵. W maju 1908 r. niejaki Szlama Cwang prowadził remont domu rabina, czyli Małej Synagogi⁶.

Mykwa

Nie zachowały się żadne informacje o lokalizacji łaźni, które musiały istnieć w każdej gminie, w okresie od XV do XVIII w.¹ Wiadomo tylko, że Jan III Sobieski w przywileju wydanym w 1676 r. zarządził, aby koło bóżnicy znajdowały się: dom rabina, kantor, szkolnika, szpital żydowski, łaźnia i studnia². W latach 40. XIX w. istniała w Łęczycy łaźnia parowa będąca rytualną mykwą. Kąpiele odbywały się pod nadzorem gminy. Zimne były bezpłatne, ciepłe kosztowały od 10 do 45 kopiejek od osoby³.

Józef Beniamin Dresler złożył 23 grudnia 1868 r. podanie do Burmistrza Łęczycy o oddanie mu w dzierżawę łaźni żydowskiej, czyli „mikwy”. Pisał, że w grudniu 1865 r. wydzierżawił mykwę na trzy lata za „rubli srebrem 206 kopiejek 30”. Umowa zobowiązywała go do napraw za sumę 15 rubli, ale poniósł znacznie wyższe koszty ze względu na reperację pieca, który trzeba było przestawić. Wyłączyło to mykwę z użytkowania w okresie świąt wielkanocnych i Zielonych Świątek i spowodowało brak dochodu. Dresler motywował prośbę o przedłużenie dzierżawy chęcią odrobienia strat. Kontrakt na arenę dochodów z mykwy podpisano ostatecznie za Joskiem Fuksem na czas od 1 stycznia 1869 do 31 grudnia 1871 na sumę 208 rubli rocznie⁴.

Arendarzem w latach 1872-1874 został Icek Ganzman, który musiał płacić już 320 rubli i 70 kopiejek rocznie⁵. W kwietniu 1875 r. oddano mykwę w arenę Chaskielowi Brzezińskiemu za 365 rubli i 40 kopiejek rocznie. Zezwolono także na budowę koszernych jatek koło małej bóżnicy mieszczącej mykwę⁶.

W czerwcu 1886 r. arendarzem mykwy był Lajzer Izaak Jochałowicz. Alarmował on władze Łęczycy o złym stanie kotła parowego w mykwie, co potwierdziła inspekcja, stwierdzając, że kocioł faktycznie grozi wybuchem⁷. Kolejnym arendarzem łaźni był od 1 stycznia 1905 r. Icek Alje Grinbaum. Jednak Dozór Bóżniczy napisał w protokole z 17 lipca 1906 r., że od 1905 r. Grinbaum nie płacił za arenę Kasie Bóżniczej. Wizytacja władz miasta w obecności m.in. Luzera Neumana i Jankiela Grinbauma stwierdziła, że mykwa składająca się z dwóch pomieszczeń (kobiecego i męskiego) jest zamknięta, ale po otwarciu okazało się, że w kotłach jest gorąca woda i można się kąpać. Ustalono, że kąpiele mają miejsce dwa razy w tygodniu i w dni ustalone (rytuałem). Kąpiącymi się byli także chrześcijanie. Pomieszczenie było zaniedbane,

a woda spuszczana wprost do ulicznych rynsztoków. Stan sanitarny fatalny. Protokół określił, że mykwa znajduje się w budynku parterowym w piwnicach. Na parterze umiejscowione jest mieszkanie rabina i sala modlitwy. Dla dobra ogółu łęczyckich Żydów zaproponowano przebudowę łaźni. Grinbaum tłumaczył się, że nie płacił, gdyż oddano mu niesprawny obiekt, którego nie mógł uruchomić, czemu zaprzeczyła lustracja, która wykazała, że pieniądze na użytkowaniu mykwy zarabiał. Próbowano odzyskać należne sumy w wysokości 473 rubli, ale Grinbaum okazał się niewypłacalny. Władze miasta stwierdziły, że odpowiedzialny za nieprawidłowości jest Dozór Bóżniczy, który dopuścił do takiego stanu rzeczy. W myśl zasady "drug za druga" niedobór musiała pokryć Kasa Dozoru. O arenę na trzy lata wystąpił zaś Abram Brzeziński⁸. Ciekawostką jest podanie, iż budynek mykwy był parterowy, gdy kilkanaście lat wcześniej, podczas lustracji chederów stwierdzono, że jest piętrowy⁹.

Chedery

W każdej gminie działała przynajmniej jedna szkoła religijna dla chłopców, utrzymywana przez gminę oraz szkoły prywatne (chedery). Były to niewielkie placówki prowadzone najczęściej przez jednego nauczyciela. W latach 70. i 80. XVIII w. działało sześciu nauczycieli w Łęczycy¹. Wychowankowie łęczyckich szkół dochodzili do wysokich godności. Warto wspomnieć o Efraimie Salomonie ben Aaronie z Łęczycy, który był w latach 1581-1604 rabinem we Lwowie, a następnie nadrabinem Pragi Czeskiej aż do śmierci w 1619 r.² Na przełomie XVIII i XIX w. Abraham Izaak z Łęczycy pełnił funkcję rabina w Westhofen³.

W 1885 r. odnotowano w Łęczycy istnienie 29 chederów. Zachowany protokół wizytacji z 8 IV 1885 r. podaje ich dokładny wykaz. Wizytację szkół żydowskich przeprowadził naczelnik powiatu łęczyckiego Wiktor Butkiewicz w obecności m.in. architekta Profanowskiego i członków Dozoru Bóżniczego Szymona Gostyńskiego i Abrama Adamowicza. Powodem przeglądu szkół był najprawdopodobniej ich stan techniczny, ale także zarządzenie władz gubernialnych z Kalisza dotyczące kontroli znajomości języka rosyjskiego u nauczycieli. Okazało się, że żaden z nauczycieli chederów nie miał zezwolenia władz na uczenie. Aby zapobiec ich likwidacji w 1886 r. w chederach zatrudniono byłego nauczyciela mieszkającego w Łęczycy o nazwisku Julian Maj-Majewski, który miał uczyć w szkołach żydowskich rosyjskiej pisowni i gramatyki. Maj-Majewski podpisał umowę z większymi chederami. Uczniowie mniejszych musieli przychodzić na zajęcia do wskazanych szkół, w których nauczał ów Maj-Majewski.

Lokalizacja szkół żydowskich jest trudna do ustalenia, gdyż w wykazie podano ciągłą numerację budynków, tzw. policyjną.

W domu nr 109 istniała szkoła melameda Izraela Silberberga. Było to jedno pomieszczenie, w którym uczyło się ośmiu chłopców. W całym wykazie tylko Silberberg nazywany jest melamedem, co może świadczyć o tym, że był oficjalnie zatrudniony przez Gminę.

Pod numerem 39 znajdował się cheder Jakowa (Jakuba) Stopnika. Komisja ze względu na panujące

w nim warunki podjęła decyzję o likwidacji szkółki liczącej dziesięciu uczniów.

Trzy chedery zlokalizowane były w Małej Synagodze. Dwa z nich nie posiadają w wykazie żadnych danych prócz informacji, że znajdują się na piętrze. Trzecia ze szkół w Małej Bóżnicy prowadzona była przez rabina Szlamę Auerbacha. W dwóch salach pobierało naukę 35 uczniów.

Pod numerem 85 jednoizbową szkołę żeńską dla 20 dziewcząt prowadził Salomon Kempński. W tym samym budynku funkcjonowała szkoła Lajbusia Kleinbauma dla ośmiu dzieci. Pod 103 miał natomiast swój cheder Lajzer Grinbaum. Oprócz powyższych istniały następujące szkoły i chedery:

- pod 91 - cheder Efraima Dawida Przytyka dla pięciu dzieci
- pod 93 - cheder Lejzera Zgierskiego dla sześciu uczniów oraz cheder Michała Parzęczewskiego dla 12 dzieci
- pod 45 - szkoła Moszka Arona Słodkowicza dla 12 uczniów
- pod 51 - cheder Gawriła (Gabriela) Grinfelda dla 12 uczniów
- pod 103 - cheder Lajby Baumgartena dla dziewięciu chłopców
- pod 95 - cheder Szymona Leszczyńskiego dla 20 uczniów
- pod 97 - cheder Abrama Lajba Skórki dla 24 uczniów
- pod 98 - cheder Daniela Dawida Skórki dla ośmiu uczniów
- pod 87 - cheder Michała Weichsel dla 12 dzieci, cheder Szai Baumgartena dla 18 uczniów, cheder Mojsieja Nachmana Weinbauma dla 25 uczniów oraz - cheder Moszka Abrama Dreslera dla dziesięciu uczniów
- pod 206 - cheder Wolfa Lajba Rozentala dla czterech uczniów
- pod 184 - cheder Eliasza Mejera Grinszpana dla 16 uczniów
- pod 211 - cheder Szmula Jakowa Landaua dla sześciu uczniów
- pod 22 - cheder Bajnysa Neufelda dla czterech uczniów
- pod 40 - cheder Izraela Mordki Frankentala dla dziewięciu uczniów
- pod 125 - cheder Abrama Wolfa Szweringa dla dziesięciu uczniów
- pod 46 - cheder Rafała Hersza Hazenberga dla dziewięciu uczniów
- i pod 322 - cheder Szmula Frankentala dla ośmiu uczniów⁴.

Dozór Bóżniczy

Dozór Bóżniczy w Łęczycy zaczął funkcjonować najprawdopodobniej po 1821 r., kiedy to władze Królestwa Polskiego zniosły kahały i wprowadziły na ich miejsce Dozory¹.

Dnia 10 marca 1869 r. Dozór Bóżniczy w Łęczycy w osobach Jakowa Auerbacha, Bendita (lub Benedykta) Dyljona i Szymona Posnera zatwierdził kontrakt na dostawę mąki i macy na Paschę dla biednych Żydów Łę-

czycy. Kontrakt ten zawarły władze Łęczycy z Szyją Chabińskim (on sam podpisał się jako Chabański)². Taki skład Dozoru występuje w dokumentach już w 1868 roku, prawdopodobne jest zatem, że wybrano go w 1866 r., zgodnie z zasadą trzyletniej kadencyjności³. W 1872 r. Dozór Bóżniczy zawarł kontrakt na mąkę na paschę dla biednych z niejakim Szlamą Jakubowskim⁴.

W kwietniu 1869 r. zwolniono Auerbacha, Dyljona i Posnera z Dozoru i ogłoszono wybory nowych członków na lata 1869 - 1871. Przedstawiono dziewięciu kandydatów, co wydaje się być urzędowym zwyczajem, z których Samuel Opoczyński otrzymał 112 głosów, Mosiek Dawid Landau 109, a Dawid Cukier 100. Oni też utworzyli nowy Dozór Bóżniczy. Pozostałymi kandydatami byli: Izrael Fridman, Abram Rozental, Hersz Nejchaus, Szlama Adamowicz, Josif Gostyński oraz Fajbuś Rozental. Nowy Dozór otrzymał nakaz Magistratu podjęcia remontu przy „kamiennej ścianie bóżnicy” pod groźbą wykonania takich prac przez miasto i obciążenia Dozoru kosztami. Zalecono także wykonanie ogrodzeń placów wokół bóżnic⁵.

Już 2 marca 1870 r. w dokumentach pojawia się inny skład Dozoru. Weszli do niego Abram Rus, Josek Gostyński i Jakow Auerbach⁶. Powyższe wykazy i kolejne dokumenty zachowane w archiwum pokazują wyraźnie, że Dozór w Łęczycy był ciałem kolegialnym liczącym trzech członków. Niezrozumiałą jest w takim razie informacja o podpisaniu w grudniu 1869 r. aktu wyboru rabina Malbima przez dwóch członków Dozoru M.D. Landaua i Opoczyńskiego⁷. Trudno również dociec, dlaczego zmieniono skład Dozoru krótko po jego wyborze w 1869 r. Jeszcze bardziej komplikuje obraz dokument z kwietnia 1872 r., w którym członków Dozoru Bóżniczego nazwano „szkolnikami”, wymieniono wówczas następujący skład Dozoru, który pojawił się w wielu dokumentach z tego okresu: F. W. Cymer, Josek Duch, A. Widawski⁸. Być może zmiany w Dozorze miały związek ze zmianami rabinów, jakie miały miejsce w tych latach. Prawdopodobnie rabin Malbim z jakichś powodów usunął członków Dozoru wybranych za czasów rabina Kleczewskiego (Opoczyńskiego, Landaua i Cukra) i powołał nowych (Rusa, Gostyńskiego i Auerbacha), którzy dopełnili ustawową kadencję. Zatem Dozór z marca 1870 r. byłby specjalnym Dozorem powołanym z woli rabina Malbima. Być może ów Opoczyński był teściem Malbima i dlatego zmieniono skład Dozoru. Tylko dlaczego cały?

W marcu 1877 r. członek Dozoru Icek Nejchaus protestował przeciwko działaniom niejakiego Lwa Bankowskiego, który wykonał odwodnienie swoich pól w taki sposób, że woda zalewała kirkut⁹.

Podczas wizytacji szkół i chederów w kwietniu 1885 r. oprócz władz powiatowych obecni byli także członkowie Dozoru Bóżniczego Łęczycy Szymon Gostyński i Abram Adamowicz¹⁰.

W 1906 r. kolejne wybory członków Dozoru Bóżniczego wyloniły dziewięciu kandydatów do trzyosobowego ciała. Kadencja trwała trzy lata. Wykaz z 25 kwietnia 1906 r. podaje nazwiska Jakuba Chune Hermana, Szaji Michała Parzęczewskiego, Icka Landaua, Daniela Fryde, Borucha Przedborskiego, Chaima Nejmana, Mendla Hamburgera, Szmula Engela i Zeliga Nejchausa. Dnia 9 czerwca 1906 r. wybrano ostatecznie Jakuba Chune Hermana, Icka Landaua i Zeliga Nejchausa¹¹. W 1909 r. skład Dozoru

tworzyli Hersz Boruch Przedborski, Rafael Goldstein i Michał Borenstein¹². Już w maju 1909 r. Gubernator Kaliski zwolnił R. Goldsteina z Dozoru z powodu choroby. Wkrótce odbyły się wybory uzupełniające, w których kandydowali Jakow (Jakub Chune) Herman, Mendel Hamburger i Chaim Nejman. Wybrano Nejmana¹³.

Dozór Bóżniczy zajmował się m.in. różnego rodzaju arendami. W wielu dokumentach pojawiają się informacje, iż pobierano opłaty, od których podatki kierowano do Kasy Miejskiej, m.in. za czytanie rodaków, za miejsce przed Torą, za ławki synagodze, za domek przy kirkucie, za mykwę.

Arendarzem czytania rodaków był przykładowo w latach 1885-1887 Lajzer Icek Jochałowicz. Wysokość arendy zmieniała się - w 1885 wynosiła 15 rubli 85 kopiejek, a w latach 1886-1887 już 50 rubli i 30 kopiejek¹⁴. Nato-

miast w 1905 r. wzrosła do 375 rubli 93 kopiejek¹⁵. Wspomniany Jochałowicz występuje w dokumentach z 1886 r., także jako dzierżawca mykwy¹⁶.

W 1905 r. niejaki Izrael Szerkowski (?) odstąpił arendę czytania rodaków Berkowi Chelmińskiemu na trzy lata, od 1 stycznia 1906 za 375 rubli rocznie¹⁷.

Powyższe materiały nie obejmują całego, bogatego życia Gminy Żydowskiej w Łęczycy, są jedynie sygnałem zapomnianej historii i przyczynkiem do dalszych badań nad dziejami żydowskich mieszkańców Łęczycy czasu zaborów. Wiele prac napisanych w języku hebrajskim przez izraelskich historyków być może byłoby wspaniałym uzupełnieniem i wiele postawionych w powyższej pracy pytań doczekałoby się odpowiedzi. Niestety są one z powodu bariery językowej nieosiągalne dla historyka - regionalisty.

PRZYPISY

Ludność miasta

¹ P. Fijałkowski, *Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim w XV - XVIII w.*, Warszawa 1999, s. 32 -33.

² M. Pisarkiewicz, *Cmentarz rzymskokatolicki parafii Św. Andrzeja Apostoła w Łęczycy (Do 1918 roku)*. Studium epigraficzne, masz. w Instytucie Historii UŁ, Łódź 1988, s. 19 -22.

Rabini

¹ P. Fijałkowski, *Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim w XV - XVIII w.*, Warszawa 1999, s. 41.

² Tamże, s. 47.

³ Tamże, s. 55.

⁴ Tamże, s. 79.

⁵ Archiwum Państwowe w Płocku, Oddział w Łęczycy, Akta miasta Łęczycy z lat 1806-1869, zespół II/136.

⁶ *Encyklopedia Judaica*, T. III, s. 839 - 846.

⁷ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/42.

⁸ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/42.

⁹ *Encyklopedia Judaica*, T. XI, s. 821-824.

¹⁰ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/84.

¹¹ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/119.

¹² APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/119.

¹³ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/215.

¹⁴ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/169.

¹⁵ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/456.

¹⁶ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/428.

¹⁷ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/790.

¹⁸ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/790.

¹⁹ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/2013.

²⁰ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/850.

Synagoga

¹ R. Rosin, *Zabudowa i ludność [w:] Łęczycza. Monografia miasta do 1990 roku*, Łęczycza 2001, s. 181.

² P. Fijałkowski, *Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim w XV - XVIII w.*, Warszawa 1999, s.99.

³ R. Rosin, *op. cit.*, s. 181.

⁴ P. Fijałkowski, *op. cit.*, s.95.

⁵ R. Rosin, *op. cit.*, s. 181.

⁶ Archiwum Państwowe w Płocku, Oddział w Łęczycy, Akta miasta Łęczycy z lat 1869 - 1914, zespół II/850.

⁷ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/68.

⁸ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/850.

⁹ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/2013.

¹⁰ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/60.

¹¹ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/98.

¹² APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/790.

¹³ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869- 1914, z. II/790.

¹⁴ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/790.

Mała Synagoga

¹ P. Fijałkowski, *Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim*

w XV - XVIII w., Warszawa 1999, s. 73.

² Tamże, s. 95.

³ Archiwum Państwowe w Płocku, Oddział w Łęczycy, Akta miasta Łęczycy z lat 1869 - 1914, zespół II/98.

⁴ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/428.

⁵ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/2013.

⁶ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/2013.

Mykwa

¹ P. Fijałkowski, *Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim w XV - XVIII w.*, Warszawa 1999, s. 73.

² R. Rosin, *Zabudowa i ludność [w:] Łęczycza. Monografia miasta do 1990 roku*, Łęczycza 2001, s. 171.

³ S. Pytlas, K. Woźniak, *Warunki bytowe [w:] Łęczycza. Monografia miasta do 1990 roku*, Łęczycza 2001, s. 297.

⁴ Archiwum Państwowe w Płocku, Oddział w Łęczycy, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, zespół II/68.

⁵ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/119.

⁶ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/169.

⁷ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/456.

⁸ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/790.

⁹ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/428.

Chedery

¹ P. Fijałkowski, *Żydzi w województwach łęczyckim i rawskim w XV - XVIII w.*, Warszawa 1999, s. 92.

² Tamże, s. 47.

³ Tamże, s. 92.

⁴ Archiwum Państwowe w Płocku, Oddział w Łęczycy, Akta miasta Łęczycy z lat 1869 - 1914, zespół II/428.

Dozór Bóżniczy

¹ R. Żebrowski, *Dzieje Żydów w Polsce. Kalendarium*, Warszawa 1993, s. 60.

² Archiwum Państwowe w Płocku, Oddział w Łęczycy, Akta miasta Łęczycy z lat 1869 - 1914, zespół II/68.

³ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/42.

⁴ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/119.

⁵ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/70.

⁶ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/98.

⁷ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/84.

⁸ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/119.

⁹ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/215.

¹⁰ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/428.

¹¹ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/790.

¹² APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/850.

¹³ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/850.

¹⁴ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/2013.

¹⁵ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/2008.

¹⁶ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/456.

¹⁷ APP, OŁ, Akta miasta Łęczycy z lat 1869-1914, z. II/850.